

**"ЛІТЕРАТУРА МІЖ ДВОМА СВІТАМИ":
СХІДНИЙ СВІТ, ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ**

Мушу одразу уточнити, що мова йтиме не про схід, що «починається на східному березі Вісли»,¹⁷ а «інтегральну складову європейської матеріальної цивілізації та культури»,²¹ що в різні періоди – з часів античності (греко-римської і східної) по-різному проявлялася в ній. Тема статті, в якій використано слова Л.Рудницького,²⁰ зрозуміло, акцентує увагу на одному з вимірів («суттєвих прикмет української літератури») – геополітичному, поряд із функціональним, естетичним, духовним, який умовно «окреслює територію» літературного феномену, утверджуючи не лише історичну, а й «культурну реальність», яку вони визначають; засвідчуючи і визначену дослідниками певну «полярність», а інколи – «роздвоєність» (Л.Рудницький, В.Яременко, О.Пахльовська, Д.Наливайко та ін.). «Шанс України – не в заборольності, а якраз у рубіжності ... , якраз у тому, – зазначає Ю.Шерех, – що вона при битій дорозі. Що вона і Європа, і Азія ... Злочин Росії не тільки в тому, що вона відірвала нас від Європи. Вона відірвала нас і від Сходу».²⁶ І далі додав: «Ідеал виростає із схрещення традицій і самобутності з добою і простором» [26, 364]. У тому просторі реальний Схід, що в тлумачних словниках означений як «одна із чотирьох сторін світу», «частина материка, протилежна Західній Європі»¹, відтворений у Слові, є не просто «сутністю протилежного змісту» [21, 14], «контрастним образом» (досвідом Європи [21, 11]). Працюючи над перекладами вавилонських молитов і гімнів, І.Франко так пояснював мету свого задуму: «Все те разом із поданими тут історичними відомостями, причиниться, маю надію, не тільки до побільшання позитивного знання, але також до розширення світогляду, поглиблення та ублагороднення морального почуття нашої освіченої громади».¹ Чуже, східне, таким чином, було «своєрідним приводним механізмом до власних почуттів».¹⁰ «... новітня міжнародна техніка комунікацій, розвиток туризму та високий рівень освіти західного світу, позбавили «чуже» найбільш властивої його ознаки: бути чужим» [10, 492]. Чуже сприймається як Інше / ще й таке, як один із багатьох, серед яких і Я сам. І, природньо, вимагає «правдивого дискурсу про Схід», і в цьому контекст нового осмислення східного матеріалу в українській (думаю і в західноєвропейських) літературах. Проникнення у Схід (я скрізь маю на увазі Схід художній, літературний) передбачає співіснування / поєднання різних форм пізнання: чуттєвої, раціональної, містичної тощо. Характер сприйняття / освоєння складного, неодноманітного змістом, формами, східного матеріалу в українській літературі, я можу судити з доступного мені матеріалу, близький до західноєвропейських (щоправда, досліджувати, перекладати тут почали раніше – від к. 18 ст.). За відсутності знавців мов, літератур, він дублює останній, у першу чергу шлях німецької, французької орієнталістики. Насамперед, зорієнтованістю на східні тексти, проникненням орієнтальних традицій, жанрових форм, мотивів, поетичних прийомів (наприклад, газельного напрямку в європейські та російські літератури; рамового принципу організації матеріалу, що з давньоєгипетських, санскритських пам'яток, через переробки «Варлаама та Йоасафа, арабську «1001 ніч» утверджувався в європейських літературах, наприклад, «Декамероні» Бокаччо), появою перекладів, переробок, адаптацій (І.Франко, А.Кримський, В.Дубровський, Г.Наморадзе, О.Коцейовський), з яких Схід, переважно, постає «... прихованою сутністю протилежного (реципієнтові – Л.Г.) змісту» [21, 14]. Його об'єктивна структура («Схід як замість, так само, як і Захід»), як «корпус теорій і практик» зазнає змін, суб'єктивується, залежно від авторського сприйняття / бачення, вибудовуючи «реструктуровану» картину Сходу, просіяну свідомістю західного / українського дослідника чи перекладача. Свіжий приклад із монографій Х.Зіноєва⁸ та І.Шаха²⁵: шаблонне (не східне, європейське мислення не може / не готове прийняти інше / східне бачення явища / речей). Як правило, для нього залишається непоміченою / непочутою значна частина смислу (цікаві у зв'язку з цим міркування І.Шаха про сприйняття анекдотів Ходжі Насреддина. В українській літературі у зв'язку з цим – дискусії А.Кримського та М.Сумцова). Можна створити блискучий перекладний текст, дослідження (це з розмислів І.Шаха про англійські переклади Е.Фітцджеральда з О.Хайяма) і не зрозуміти того, що є насправді. Про це, зокрема, пише й І.Качуровський з приводу трьох українських перекладів японської лірики (Кремєни, Масикевича, Туркова).¹²

На лінії Україна – Схід, вибудованій на основі тривалих генетико-контактних зв'язків, спричинених і географічним, й історико-релігійними та іншими факторами у 19 ст. зав'язуються два «гудзі» (М.Драгоманов) близькі, але завданням, функціями все ж різні. Перший – ближчий до орієнталізму європейського, що певним чином засвідчує наявність для цього ґрунту (філоорієнталізм, інтерес до санскритських пам'яток у зв'язку з працями Грімів та Бенфея, подорож і тексти, східні мотиви в літературі тощо). Другий, породжений інтересом до чужого – це пізнання свого рідного крізь призму контактів: «до того ж, – зазначає Г.Кюннель, – полярність свого й чужого виступає неминуче зразком колективного самопізнання, незалежно від ставлення до чужих сфер життя та знань про них» [10, 464]. «Площа» публікації не дозволяє зупинитися на хронології проникнення східних творів в Україну, так само, як і міркувати про рівні сприйняття східного слова («іншого духу», «іншого шляху» за О.Тарнавським). Але дають можливість спостерігати специфіку української орієнталістики (в даному випадку літературознавчої), її спричиненість. «Як це не парадоксально, констатує П.Федченко, – але за межі власної літератури охоче і пильно доглядає літературна критика у свої найбільш зрілі періоди».²³ Маю на увазі «Про байку у всіх народів» В.Масловича, яка з'явилася майже за сорок років до появи Бенфеєвої передмови до «Панчатантри», «О поэзии и красноречии на Востоке» П.Гулака-Артемівського, спостереження М.Костомарова над давньоєгипетськими, ведійськими, авестійськими пам'ятками у лекціях, читаних в Університеті Св. Володимира, висліди О.Бодяньського, М.Максимовича. Маючи чимало спільного, наприклад, з німецькомовними сходознавчими студіями, українські ставили за мету пошуками подібного / спільного у пам'ятках східних та українських спільнот утверджувати давність своєї народності, особливості «народного духу», що повертало дослідження у прадавні часи «видобувати звідтам ті культурні вартості (за Л.Білецьким), в яких певна народність проявляється якнайяскравіше». Для М.Костомарова вивчення східних пам'яток у зіставленні зі словесною творчістю українською уможливило стверджувати факт її існування у найдавніші часи, як в індійців, персів, єгиптян, а також переконливо доводити відмінність від інших – білорусів, росіян. Суть його студій викладена так: «Всякий народ имеет в себе что-то определенное, касающееся более или менее каждого из этих лиц, которые принадлежат народу. Это народный характер».¹³ Орієнтальні висліди М.Костомарова повністю вписувалися в ті процеси, які переживала українська література XIX ст. і які активізували завдання консолідації нації й утвердження самобутньої національної літератури. Мету й завдання сходознавчих досліджень в Україні середини XIX ст. чи не найчіткіше, проте, визначить О.Котляревський у праці «Рутина в преподавании истории словесности»: «Ми думаємо, що стосовно Сходу варто обмежитися племенами з нами спорідненими, тобто, Індією і Персією. Вилучивши їх ..., ми вилучаємо період доісторичний, без чіткого розуміння якого неможливо йти далі».¹⁴ Там учений намагався відшукати «ембріон народності» і його «подальших розгалужень»: «спільний моральний набуток, – підсумовує він, – забирає із собою кожен народ, утворюючи самобутню одиницю, і на ньому, при впливові ... історичних і природних умов, він виводить уже свою особну споруду, свою родову народність, на відміну від попередньої племінної і нової народності інших братів-народів» [14. 3, 171]. Східна словесність, у тому числі й «Панчатантра», твори Фірдоусі, Сомадєви, Сулхана-Саби Орбеліані, зайняли у «сконцентрованих дослідях» М.Драгоманова, метою яких також було визначити «окремішні прикмети національності» помітне місце: «малоруська країна, – пише він, – повинна стати точкою виходу для досліду». Це концептуальне положення визначило основні вектори («круги променів») досліджень, де пам'яткам східним було приділено належну увагу. Порівняно із визначеними Т.Бенфеєм, їх, векторів, на Схід було більше: поруч із західним, візантійським, південнослов'янським, «місяцями стичності зі словаками» – «донське місце», «південноазійські ворота», «кавказький міст», країни-посередниці між Індією та Європою, «... великий міст переходу ... зі Східної Азії в наші європейські країни».¹⁹ Ці напрями знайдуть подальший розвиток (надто проблема «кавказького мосту») у працях М.Грушевського, І.Франка, А.Кримського. Мова йде не лише про контакти, впливи, наслідування, запозичення («Чуже немислиме без суголосного у тій сфері, яка його не приймає», – наголошує М.Грушевський).³ Активізація східного матеріалу була не колекціонуванням фактів, а нагромадженням «рухової енергії». Одним із важливих завдань ученого, його «теоретичною формулою» було довести

генетичний зв'язок давньої української літератури зі «старою» культурою, а, заодно «довести ... існування підстав і можливостей окремого українського розвитку, паралельно з великоруським, але окремо від нього» [3. 3, 268]. «Завдяки світовому слову, – писав М.Грушевський, – Україна стала не об'єктом кабінетної цікавості та романтичних симпатій, а предметом гарячої любові...», патріотичних видань. Воно зробило патріотів з антикварів і етнографів. Воно зв'язало живим почуттям одности розділені частини народної території».²

Кінець XIX аж до початку XX ст. розставив по-іншому акценти в осмисленні літератур Сходу (Бл., С. Сходу, епізодично – далекосхідних). З погляду проблем – відчутний пристальний інтерес до тих творів, що органічно входять у власну творчість, як, наприклад, численні переробки, адаптації буддійських сутт, джатак, казок «Панчатантри» І.Франком, підготовка короткого «Нарису історії староіндійського (санскритського) письменства»; початки української гафізіани А.Кримського; фундаментальне дослідження І.Франка «Повість про Варлаама і Йоасафа»; але така робота сприяла також поглибленому вивченню своїх пам'яток, як-от прочитання І.Франком індійських пуран і роздуми про апокриф «Ходіння Богородиці по муках», або міркування про шляхи проникнення «Варлаама ...» в українську літературу.

Реалізуючи ідею поступового розвитку літератур, М.Дашкевич, наприклад, вважає, що «не цілком раціональним розглядати їх суть «етнографічно», за національною приналежністю. «Дуже на місці було б, – зазначав учений, – студіювати поруч твори різних літератур. Тоді порівняльна метода ... знайшла б широке прикладення і з'ясувала б багато цікавих фактів у ділянці історії літератур. Чисто національні риси в розвитку останніх не стиралися би ..., але ліпше визначалися».⁴ Для М.Дашкевича, що не могло не імпонувати І.Франку, обстеження «круга творів чужих», куди входили й східні, дотичних до проблематики своєї літератури, є важливим «помічним засобом» у її вивченні.

Іншим задумом спричинене звертання до східних текстів, передовсім ведійських, Д.Овсяннико-Куликовського. Пошуки специфіки національного повертають ученого до глибин мови і психіки народу, які він простежує на основі ведійських гімнів. Автора цікавить не відмінність як така, а сама природа мови і мислення, те, що пізніше в «Психології національності» він визначить як «щось» (нечто), котре з'являється в підсвідомій сфері психіки.

«В національній мові, її звуковій формі, словнику і граматичній будові виражається національна психологія мислення, і тільки по прямій лінії мови, – міркує Д.Овсяннико-Куликовський, – ми маємо можливість проникнути в її таємниці».¹⁸

Уже на початку XX ст. в осмисленні й рецепції Сходу в Україні визначається три напрями. Суть одного з них, що, як на мене, продовжує лінію вислідів О.Котляревського та М.Драгоманова, викладена А.Кримським у «Пояснюючій записці до проекту організації історико-філологічного відділу УАН»: «Іраністика, тюркологія і (дисципліна ця особливо потрібна) арабістика, – без отих трьох наук усестороння, не однобічна історія українства неможлива; без них будуть неминучі зіяючі лакуни в самому-таки українознавстві»⁶ (перед війною він додасть до них ще й картвелологію). Поставлений на твердий ґрунт науки проект, зрозуміло, у ті часи був посильний в Україні небагатьом. Основним виконавцем його залишався сам А.Кримський.

Інший напрям продовжував лінію сходознавчих вислідів, перекладів, переробок, започаткованих П.Кулішем, І.Франком, націлених передовсім на розширення «поля обсервацій» власного письменства (це знову ж А.Кримський, Г.Наморадзе, В.Дубровський, М.Бажан, В.Мисик – називаю насамперед тих, що працювали в основному з оригіналами). Знаковою тут стала постать європеїста зарубіжника і санскритолога М.Калиновича не лише як дослідника давньоіндійської драми. Якби не надрукована і тут же заборонена і вилучена з ужитку більше як на півстоліття датована 1928 роком його праця «Концентри індійського світогляду»¹¹, Калиновича-індолога згадували б, але на рівні тієї пам'яті, якою майже упродовж віку оповивали індологічні студії харківського дослідника Д.Овсяннико-Куликовського, що по суті підготували проект Калиновичевої розвідки. Робота над «Концентрами ...» припала на час напруженої роботи над утвердженням українського слова, оновлення й збагачення його світовими зразками. Позиція Калиновича-індолога була чітко детермінована: лінгвіст, європеїст, індолог, він намагається усі свої таланти повернути на благо власної культури. Розмірковуючи над особливостями індійського менталітету, зокрема чинниками морально-

етичного плану та їх місцем в умоглядній доктрині індійців, М.Калинович звертається не тільки до «Рігведи» й «Магабгарати», а й творів класичної індійської літератури і їх аналізом підводить до думки про формуючий вплив факторів географічних, кліматичних, релігійних на природу літератури, особливості прояву народного / національного духу, її образність, підтверджуючи свої висновки спостереженнями істориків, психологів, антропологів. Включені в науковий контекст «Концентри ...» М.Калиновича представили тип науковця нової доби, зі своїм баченням матеріалу, з яким працював, власною концепцією філології як багатогалузевої науки. У колі однодумців, що «шукали шляхів протистояння кризі людського і національного духу»⁹ у рідному, але й чужому слові був і О.Білецький із фундаментальним дослідженням «Давня Індія та її література». Навіть М.Зеров з його, за словами М.Державина,⁵ «глибокою антипатією ... до орієнталізму» і закликами «до джерел» європейської духовності, не обійшов увагою блискучих творів Сходу, відгукнувшись на шумеро-вавілонський епос про Гільгамеша однойменним сонетом «Гільгамеш», датованим травнем 1922 року.⁷

Ще інший, третій напрям відзначений неприйняттям Сходу як того, що відвертає українське письменство від європейської культури. У згаданій на початку виступу праці Ю.Шереха автор, міркуючи про «сходознавчий рух двадцятих років», що «не був випадковістю», «ні грою, ні помилкою», назве А.Кримського та М.Хвильового «його полюсами» [26, 372]. Думаю, що і з погляду історії української літератури, і з погляду українського сходознавства полюсами сприймати їх важко. Оскільки і той, і той переймалися національним письменством. Навіть тоді, коли волею обставин орієнталістика була все ж у роботі А.Кримського основною і єдиною можливою, вчений зізнався: «В Бейруті я ... муситиму працювати по тій програмі, яку мені дано з інституту, – це в листі до П.Житецького. Тільки в мене зостанеться ще дуже багато часу. Той час я думаю обертати на східноруські праці, а точніше сказати – на українські... Східна спеціальність не спинить мені роботу українську...».¹⁵ І далі, уже в листі до Б. Грінченка: «Українство вросло в мене органічно» [15, 114].

Орієнтуючи на Європу як «досвід багатьох віків», «Європу грандіозної цивілізації», називаючи при цьому імена Гете, Байрона, М.Хвильовий не міг не знати про «шість віків слави» перської літератури в «Західно-східному дивані» великого німецького поета, так само, як і ролі орієнтальних мотивів у «Паломництві Чайльд Гарольда» – поемі, що стала одним із найвизначніших творів англійського романтизму, його «Єврейських мелодіях», «Гяурові», «Абідоській нареченій», «Корсарові», «Ларі», що склали цикл т.зв. «східних» поем Байрона. «Це та Європа, – переконував М.Хвильовий, – без якої не обійдуться перші фаланги азіатського ренесансу»²⁴. Полюсом до обох – А.Кримського та М.Хвильового – скоріше всього міг бути Є.Маланюк – «поет епохи» (В.Державин), чиему артистичному стилю, «шляхетному естетизмові» був чужий Схід («монотонне виття азійського шамана»), який він протиставляє заходіві, Європі, як неприйнятний / протилежний. «Комплекс Еллади» («Україна стане колись новою Елладою», – цитує він Й.Гердера) заступив собою надбання східних цивілізацій. Із «двох вогнищ» (на сході і на заході), які з часів занепаду Константинополя фіксує Є.Маланюк¹⁶, органічним для нього є західне. Хоч, у праці «До проблеми класифікації культур («Схід» і «Захід»))» зазначає, що ці культурно-політичні комплекси встають із особливою яскравістю й актуальністю.

Тим часом, міркування про Схід, долю орієнтального в українській літературі не викликають «засадничої суперечності». Кажучи словами В.Державина, «українська національна духовність існує виключно як певний специфічний різновид європейської духовності; і поза «психологічною Європою» нічого українського немає... Українська духовність є національна специфіка європейської духовності» [21. 163, 166]. Це, однак, не становить будь-якої перешкоди для входження Сходу в сучасний літературний процес. Рівень перекладів (переважна більшість їх, як і в 10-20-і рр. ХХ ст.) виконується не з підрядника чи літературно-посередниці, а з оригіналу, принципи відбору текстів для перекладання (вони формуються на основі естетичних, а не ідеологічних критеріїв) сприяють органічному входженню «східних» творів в українську (європейську) літературу і наводять на думку про намічений формат діалогу цивілізацій, «дискурсивний діалог різного досвіду».²²

Література

1. Вавилонські гімни і молитви. Пер. І.Франка. Львів, 1911. С. 5.
2. Відчит проф. Грушевського на науковій академії 1 лист. 1898 р. // Літ. наук. вісник. 1898. Т.4. С. 80.
3. Грушевський М. Історія української літератури. В 6 т. Т.2. К., 1993. С. 54.
4. Дашкевич Н. Постепенное развитие науки истории литературы и современные задачи её // Университетские известия. 1877, № 10. С. 742.
5. Державин В. Дух і джерело київського неокласицизму // Державин В. Література і літературознавство. Ів.-Франківськ. 2005. С. 92.
6. Записки Історично-філологічного відділу ВУАН. К. 1919. Т. LI. С. IX.
7. Зеров М. Вибране. К., 1966. С. 73.
8. Зиеев Х. Суфийский орден Мавлавия. Душанбе, 2007.
9. Ільницький М. Літературно-критична думка в Галичині за 150 років. У 2 т. Львів. 2001. Т. 1. С. 6.
10. Історія європейської ментальності. За ред. П.Дінцельбахера. Львів, 2004. С. 493.
11. Калинович М. Концентри індійського свіогляду // Література. 1928. № 1.
12. Качуровський І. 150 вікон у світ. К., 2008.
13. Костомаров Н. Об историческом значениирусской народной поэзии // Костомаров М. Слов'янська міфологія. К., 1994. С. 45.
14. Котляревский А. Собр. Соч. в 4 т. СПб, 1889. Т.1. С. 475.
15. Кримський А. Вибрані твори. У 5 т. К., 1973. Т. 5. С. 246, 253.
16. Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури. К., 1992. С. 16.
17. Менцель А. Родинна Європа – вперше. К., 2007. С. 17.
18. Овсянико-Куликовський Д. Психология национальности. ПГд. 1922. С. 23.
19. Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство. Львів, 1906. Т.2. С. 192.
20. Рудницький Л. До феномена української літератури // Українознавство. 2001, № 1. С. 114.
21. Саїд Е. Орієнталізм. К., 2001. С. 12.
22. Тарнашинська Л. Презумпція доцільності. Абрис сучасної літературознавчої концептології. К., 2008 С. 451.
23. Федченко П. Літературна критика на Україні першої половини ХІХ ст. К., 1982. С. 43.
24. Хвильовий М. Камо грядеши // Хвильовий М. Твори у 2 т. Т. 2. К., 1990. С. 426.
25. Шах Идрис. Суфізм. М., 1994. С. 84.
26. Шерех Ю. Друга черга. К., 1978. С. 372.

